

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто проблему організаційно-педагогічних умов становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX ст. У висновках стверджується, що організаційно-педагогічні умови становлення та розвитку релігійної освіти на Волині в зазначений період залежали, насамперед, від суспільно-політичних, релігійних чинників, становища духовенства та релігійних громад Волині у XIX – на початку XX ст.

Існування суспільства неможливе без культури, цілісність якої визначає духовна, творча діяльність людини. Тому в епоху глобалізації непересічного значення набуває національна ідея, яка стає мірою духовності, і разом з нею – світоглядним забезпеченням способу вільного існування особистості, несе її ключові цінності. Духовність як основа національної ідеї є тим життєво необхідним інгредієнтом для гідності людини, без якого неможливо створити сучасне стабільне суспільство і державу. Носієм духовності є людина. Це є її справжній "світ" – істини й добра, до якого вона завжди прагнула і прагне [1: 12-13]. Саме тому вивчення педагогічної та духовної спадщини українського народу є важливим на цьому етапі розвитку нашого суспільства.

Аналіз джерел свідчить, що окремі проблеми розвитку релігійної освіти Правобережної України, Волинського краю досліджували М. Барна, С. Бричок, О. Борейко, Д. Герцок, Т. Джаман, Л. Єршова, С. Коляденко, І. Курляк, В. Омельчук, Н. Сейко. Більшість праць розкриває лише окремі аспекти розвитку релігійної освіти на Волині. Однак серед досліджень відсутні праці системного характеру щодо організаційно-педагогічних умов становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття.

Мета статті – розкриття суспільно-політичних та соціокультурних чинників, які впливали на організаційно-педагогічний процес становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині у зазначений період.

Характеризуючи суспільно-політичну ситуацію в першій половині XIX століття В. Павлюк у праці "Стан магнатських господарств Волині в I пол. XIX ст." відзначив, що після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі на території Волинської губернії шляхта зберегла своє привілейоване становище, а також і свої маєтки, і посади. Російський цар Олександр I потрапив під вплив князя Адама Чарторийського та зблизився з групою польських аристократів, великих землевласників Правобережної України, надав можливість князям Браніцькому та Любомирському, графам Іллінському, Ворцелю, Стройновському, Ржевуському, Потоцькому та Ожаровському займати високі державні пости [2: 43]. Згідно зі статистичними даними Центрального державного історичного архіву України, на території Правобережної України аж до польського повстання 1830-1831 рр. на Волині панував польський елемент, перебуваючи в значній меншості (приблизно 5 %) серед місцевого населення, а польська або сполонізована шляхта становила 7,8 % населення [3].

Аналізуючи загалом становище польського шкільництва в XIX столітті, Н. Сейко відзначає, що польське шкільництво – це система соціальних інституцій разом із внутрішньою та зовнішньою сукупністю зв'язків, що забезпечують відповідну частку соціалізаційних процесів для представників польської етносоціальної меншини в українській державі. За незначний в історичному масштабі термін освіта і культура волинських поляків пройшли кілька етапів підйому та спаду [4: 31].

І. Шостак у праці "Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть", характеризуючи організаційно-педагогічні умови становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині, відзначає, що система освіти в Російській імперії, до складу якої увійшла Волинь, на початку XIX ст. перебувала у стані організації. У цей час на новоприєднаних землях функціонувала одна з кращих європейських систем шкільництва – школи Комісії Народної Едукації (Едукаційної Комісії) [5: 135].

Едукаційну Комісію було сформовано на сеймі 1773-1775 рр. Вона мала відати питаннями освіти. У її розпорядження перейшло усе майно єзуїтського ордену, скасованого в 1773 р. У той же час усі єзуїтські школи були закриті. Ця комісія провела реформу шкільництва, в результаті чого процес навчання було позбавлено від середньовічної схоластики. Едукаційна Комісія здійснювала керівництво народною освітою. Отож, комісія керувала й початковим навчанням, доступ до якого мало просте населення. Однак після приєднання частини території колишньої Речі Посполитої до Російської імперії, розвиток освіти в ній набув нового характеру.

Паралельно з цією системою існувала традиційна мережа римо-католицьких і греко-католицьких парафіяльних та монастирських шкіл, яка була більш розвиненою, ніж відповідна в Російській імперії. Вихованню освічених молодих людей, діяльність яких сприяла б культурному, а отже, політичному відродженню Польської держави, велику увагу приділяли поляки, що мешкали на теренах, приєднаних до Російської імперії від Речі Посполитої. Значну вагу в питанні шкільництва мало римо-католицьке духовенство. Саме священики були найближчими до простого населення, тому в основному лише на них було покладено початкове навчання. Біле духовенство й монастирі вели парафіяльні школи та утримували їх.

24 січня 1803 р. вийшов царський указ про поділ території імперії на освітні округи. У кожному окрузі визначався один вищий навчальний заклад, який мав забезпечувати інші школи викладачами й керувати ними. У результаті цих заходів було утворено Віденський навчальний округ, який охоплював вісім губерній:

Волинську, Київську, Подільську, Віденську, Гродненську, Мінську, Вітебську, Могилівську. Куратором Віденського округу було призначено князя Адама Чарторийського – особистого друга царя Олександра I [6: 45]. У Віденському окрузі ієрархія шкіл була такою: Віденський університет – гімназії (Волинська гімназія) – повітові школи – парафіяльні школи.

У 1803 р. Т. Чацький та А. Чарторийський звернулися за підтримкою до керівництва Католицької Церкви в Росії, а саме до єпископа К. Цецішовського. Таким чином, 20 жовтня 1803 р. в Луцьку під головуванням єпископа К. Цецішовського зібралось все духовенство Луцько-Житомирської дієцезії, де розглядалось питання про відкриття та утримання шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. За рішенням зібрання всім духовним громадам та духовним особам потрібно було підтримувати матеріально як наявні школи, так і відкриття нових. Для підготовки учителів чернечі ордени повинні були надсилати своїх представників до Віденського університету [6: 54-57].

31 серпня 1807 р. вийшов указ про парафіяльні школи, план якого був укладений Т. Чацьким. Названий вище указ стосувався як міських, так і сільських шкіл, які віддавалися під безпосередній нагляд католицьких священників і під опіку населення. За цим указом кожному, хто бажав того, дозволено уфундувати школи у своїх маєтках.

Таким чином, до розповсюдження польської освіти було активно залучено католицький костюл, незважаючи на те, що Едукаційна Комісія намагалася надати освіті більш світського характеру. Католицьке духовенство й надалі зобов'язувалося утримувати початкову школу при монастирях та костьолах. У приватному листі від 15 січня 1815 р. єпископ К. Цецішовський писав: "... Багато користі має моя єпархія, коли бачить істинні християнські риси характеру, що надають кожному вихованцю отці-єзуїти..." [7: 56].

Після провалу польського повстання в листопаді 1831 р. настає період значних змін у житті шляхти. Царський уряд твердо вирішив покласти край польському національно-визвольному руху і з цією метою ліквідувати всі адміністративно-правові відмінності між Правобережною Україною та російськими губерніями. Микола I заявив генерал-губернаторові Д. Бібікову, що має намір силою домогтися піднесення православ'я та російських елементів у системі освіти, і що не заспокоїться до тих пір, поки області Правобережжя не зіллються в одне тіло й душу з іншими частинами імперії. Для реалізації цього плану в вересні 1831 р. уряд створив при сенаті спеціальний комітет Західних губерній, який очолив голова комітету міністрів князь В. Кочубей.

Період 1831-1863 рр. характеризується як період цілковитої ліквідації шкіл, які вело католицьке духовенство, зміни навчальних програм та підручників; період зіткнення політичних інтересів Польщі та царської Росії за вплив на український народ, який вважався польською шляхтою як історично польський, а російськими чиновниками – російським. Саме тому початкова релігійна освіта поляків на Волині стала знаряддям збереження їх ментальності та етнічної самоідентифікації в межах етнічного ареалу, який було територіально та адміністративно розділено між кількома державами.

Аналізуючи релігійну ситуацію, що склалася на території Волинської губернії на початку XIX ст. і безпосередньо впливала на розвиток початкової релігійної освіти краю та освіти в цілому, М. Теодорович у праці "История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования" обґрунтував необхідність заснування нових початкових (парафіяльних) духовних освітніх закладів на Волині. Метою відкриття навчальних закладів було посилення засад православ'я на щойно приєднаній території, покращення освітнього рівня православних Волині.

М. Теодорович у зазначеній праці підкреслив, що у зв'язку з цим єпископ Волинський Стефан звернувся у травні 1818 р. до Святішого Синоду в Комісію Духовних училищ із проханням про відкриття трьох духовних училищ поблизу м. Острога – у повітовому м. Ковелі, в с. Загайцях Кременецького повіту та в с. Клинци Овруцького повіту, щоб покращити навчально-виховний процес та умови проживання учнів і уникнути проблем із доставкою дітей священників та церковно-службовців на навчання. Прохання єпископа Волинського було задоволено Комісією Духовних училищ та виділено кошти на втілення цієї справи, а Семінарське Правління при сприянні духовної Консисторії видало розпорядження, яке зобов'язувало доглядачів училищ прозвітувати до 20 листопада 1818 р. про кількість учнів у цих училищах для призначення дати відкриття нових навчальних закладів [8: 82-85].

З метою вирішення ситуації, що склалася з питання організації та відкриття початкових релігійних закладів, було видане розпорядження Волинської Духовної Консисторії від 10 жовтня 1818 р., з № 3336, за яким Острозький, Заславський, Новоград-Волинський та Ровенський повіти прикріплювались до Острозького парафіяльного училища, Ковельський, Володимирський та Луцький – до Ковельського; Дубнівський, Кременецький та Старокостянтинівський – до Загасцького; а Житомирський та Овруцький – до Клинецького парафіяльного училища. При цьому, відповідно до вище зазначеного розпорядження, діти священників та церковнослужителів, які досягнули шкільного віку (7-8 років), були зобов'язані навчатися в тих духовних училищах, до яких належав їх повіт, хоча й дітям з інших повітів не було заборонено вступати до Острозького парафіяльного духовного училища. Лише з початком нового 1819 року та після отримання даних про збільшення кількості учнів у духовних училищах у січні-лютому 1819 р. стало можливим урочисте відкриття Ковельського, Загасцького та Клинецького парафіяльних училищ.

М. Теодорович у вище згаданій праці відзначає, що Ковельське, Клинецьке та Загасцьке парафіяльні духовні училища були в підпорядкуванні щодо навчальної частини виконувачу обов'язки ректора, доглядача Острозького повітового та парафіяльного училища протоієрея Кипріяна Суковського. Комісією Духовних училищ щорічно виділялось по 176 крб. сріблом на утримання новостворених повітових парафіяльних училищ,

хоча кошти на повне утримання учнів не виділялися, тому всі вони мали бути на власному утриманні, наймаючи при цьому помешкання для проживання. Батьки, діти яких у зв'язку із майновими проблемами не мали змоги здобути освіту в духовних училищах, отримували від доглядача окружного училища 1-го вересня дозвіл та ретельні інструкції про те, яким чином їх діти мали навчатися в домашніх умовах [9: 316].

М. Теодорович констатує, що після відкриття перших трьох парафіяльних училищ єпископ Волинський звертається до Комісії духовних училищ при Св. Синоді про можливість відкриття ще одного духовного парафіяльного училища в м. Бердичеві Житомирського повіту, оскільки єпархія була територіально великою, і, крім цього, благочинний священик Бердичева Петро Дунін-Борковський виявив інтерес до такої справи. З дозволу Комісії духовних училищ при Св. Синоді та згідно з резолюцією єпископа Стефана, 9 вересня 1819 р. було відкрито Бердичівське парафіяльне духовне училище, яке було розміщене в приміщенні церковного будинку, де обов'язки доглядача та вчителя у другому класі виконував Петро Дунін-Борковський, випускник Волинської семінарії, а вчителем першого класу було призначено Івана Трушлевича – ще одного випускника Богословського класу зазначеного духовного навчального закладу.

Згідно з дослідженими матеріалами, кількість учнів у парафіяльних училищах у 1844 р. зросла порівняно з 1833 р., але низка обставин, які впливали безпосередньо на ефективність навчально-виховного процесу із зазначених навчальних закладах, спричинили припинення їх функціонування та закриття. За першим закриттям початкового духовного закладу пішли інші, які були спричинені подібними проблемами: недостатнє фінансування училищ, брак приміщень, незадовільні умови навчання та проживання студентів. Ще однією причиною припинення функціонування парафіяльних училищ були територіальні зміни, які відбулися в 1844 р., і за якими м. Бердичів відходило до Махновського повіту Київської губернії, отже, і до Київської єпархії. Саме тому Духовно-навчальне управління звернулося з проханням до Святого Синоду про передачу Бердичівського парафіяльного училища у підпорядкування Київської Духовної семінарії.

Відповідно до наказу Святого Синоду від 19 грудня 1850 р. про реформування нижчих духовних училищ, Семінарське правління вирішило, що нижчі духовні училища – Кременецьке, Дерманське, Білостоцьке та Милецьке, які діяли у Волинській єпархії й були поділені на повітові та парафіяльні, об'єднувалися в один навчальний заклад і були перейменовані на повітові та склалися з трьох відділень: вищого, середнього та нижчого з дворічним курсом навчання в кожному відділенні [10: 392].

Таким чином, після різдвяних канікул, у січні 1854 р., учні, які навчалися в обох класах парафіяльних училищ, становили нижче відділення повітового училища, яке було перейменоване на середнє відділення, а вище – залишалося незмінним. Тоді ж були відкриті два додаткові, причетницькі, класи по одному при Кременецькому та Дерманському повітових училищах, у яких відповідно навчалось 44 та 27 учнів. Відповідальність за навчальний процес, поведінку учнів у причетницьких класах та прийняття їх на повне казенне забезпечення покладалося власне на керівництво училищ. Саме тому в Кременецькому та Дерманському повітових училищах викладацький склад налічував 6 наставників, тоді ж як у Милецькому та Білостоцькому – по 5 наставників.

Духовенство Волинської єпархії завжди з розумінням ставилося до справи народної освіти. З 1830 р. така ланка початкової релігійної освіти, як церковнопарафіяльні школи, в єпархії були предметом постійної турботи духовенства. Відомо, що в часи кріпосного права школи були у важкому становищі. Вони були розміщені при будинках священиків та причетників. Віднайдена коштів на придбання навчальних посібників більшою мірою також було покладено на духовенство. Заохочення дітей до навчання було важкою справою, оскільки кріпосне право завжди стояло осторонь освіти кріпаків або й усіма силами протистояло їй.

Скасування кріпосного права поживило справу народної освіти. Священики та їх прихожани більше уваги стали звертати на школу. Селяни віддавали свої приміщення під школи, залюбки робили пожертви на їх утримання: на навчальні посібники та на утримання вчителів. Найприємніше було те, що діти використовували здобуті знання в храмах Господніх, співаючи та читаючи під час Богослужінь, унаслідок чого батьки ще з більшою охотою допомагали священикам у шкільних справах.

Незабаром справою народної освіти зацікавилася й цивільна влада, тому церковнопарафіяльні школи поступово перетворились у сільські та волосні. Для підсилення засобів утримання шкіл мирові посередники насамперед подбали про розміщення шкіл саме в селах, де знаходилися волосні правління. Це завдало першого удару по церковнопарафіяльних школах, що спочатку послабило, а пізніше й вбило в народі віру, з якою вони ставилися до навчальних закладів, оскільки відправляти дітей далеко від дому восени та взимку було справою майже неможливою. Плата на утримання церковнопарафіяльних шкіл ставала для селян непосильною, тому школи почали закриватися. У той час священики усіма силами намагалися відстояти освітню справу й дуже часто протистояли світській владі, що призводило до низького економічного становища духовенства.

Найвищим указом від 13 липня 1884 р. про церковнопарафіяльні школи справу народної освіти було знову довірено духовенству, яке з новими зусиллями розпочало виконувати цю роботу [11: 301]. Під керівництвом та захистом Його Високопреосвященства, Високопреосвященного Палладія, архієпископа Волинського та Житомирського, передача світською владою шкіл у духовне відомство та відкриття нових навчальних закладів проходило з великим успіхом. Навчально-виховну справу було поставлено на основі принципів Святої віри, відданості цареві та Вітчизні.

Кількість початкових релігійних закладів та кількість дітей у них із кожним роком зростала, і станом на 1892 р., за звітом Волинської Єпархіальної Училищної Ради, у Волинській єпархії налічувалося 240 561 дитина шкільного віку (від 7 до 14 років), з них: 120 256 хлопчиків та 120 305 дівчаток. На цей період на Волині діяло 645 церковнопарафіяльних шкіл та 432 школи грамоти [12: 263].

Отже, організаційно-педагогічні умови становлення та розвитку початкової релігійної освіти у Волинській єпархії залежали, насамперед, від суспільно-політичних і релігійних чинників, становища духовенства та релігійний громад Волині у XIX на початку – XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї // Матеріали науково-практичної конференції "Духовність особистості і сучасні стратегії виховання", 5-7 лютого 2006 року. – Київ, 2006. – С. 12-13.
2. Павлюк В.В. Стан магнатських господарств Волині в I пол. XIX ст. // Наукові записки. – Острог, 1998. – Т. 1. – Ч. II. – С. 44.
3. ЦДДАУ. Ф 445. – Оп. 1. – Спр. 2.
4. Сейко Н.А. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905 – 1938 рр.: Дис ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 195 с.
5. Шостак І.В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть. – Білий – Данаєць – Острі, 2005. – 200 с.
6. Zastowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 452 s.
7. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
8. История первоначального устройства Вольнской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течение столетия ее существования (1796-1896 г.) // ВСВ. – 1896. – № 3 – ч. неоф. – С. 82-85.
9. История первоначального устройства Вольнской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течение столетия ее существования (1796-1896 г.) // ВСВ. – 1896. – № 8 – ч. неоф. – С. 316.
10. История первоначального устройства Вольнской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течение столетия ее существования (1796-1896 г.) // ВСВ. – 1896. – № 10-11 – ч. неоф. – С. 392.
11. Звіт про церковнопарафіяльні школи Волинської єпархії за 1885-1886 навчальний рік // ВСВ. – 1887. – № 11 – ч. оф. – С.301.
12. Звіт Волинської Єпархіальної Училищної Ради про церковнопарафіяльні школи та школи грамоти Волинської єпархії за 1891/92 навчальний рік // ВСВ. – 1893 р. – № 10-11 ч. оф. С. 262.

Матеріал надійшов до редакції 26.09.2007 р.

Костюк О.Ю. Организационно-педагогические условия развития начального религиозного образования на Волини в XIX – в начале XX столетия.

В статье рассмотрена проблема организационно-педагогических условий становления и развития начального религиозного образования на Волини в XIX – в начале XX ст. В выводах утверждается, что организационно-педагогические условия становления и развития религиозного образования на Волини в указанный период зависели, прежде всего, от общественно-политических, религиозных факторов, положения духовенства и религиозных общин Волини в XIX – в начале XX ст.

Kostyuk O.Yu. Organization and Pedagogical Conditions of the Elementary Religious Education Development in Volyn Region in the 19th and the beginning of the 20th centuries.

The article deals with the problem of the organization and pedagogical conditions of the elementary religious education formation and development in Volyn region in the 19th and the beginning of the 20th centuries. In the conclusion it is stated that the organization and pedagogical conditions of the elementary religious education formation and development in Volyn of that period depended on social-political and religious factors, clergy and religious communities position in Volyn region in the 19th and the beginning of the 20th centuries